

1404 in Vlaanderen

De eerste Sint-Elisabethsvloed in het licht van de waterstaatsgeschiedenis van de Vlaamse kustvlakte

Tim Soens

79

Brugge, dinsdagavond 18 november 1404. In het landhuis van het Brugse Vrije op de Burg te Brugge verzamelen de schepenen van de kasselrij om de volgende morgen te vergaderen over een aantal onduidelijkheden in de kasselrij-privileges. Doch over privileges wordt die bewuste woensdag, 19 november, amper gepraat, daar plots onheilstijdingen de stad bereiken over hoge vloedgolven die inbeuken op het land. Nog diezelfde dag vertrekt één van de burgemeesters van het Vrije naar Knokke en omgeving om ter plaatse de duin- en dijkdoorbraken te inspecteren. Een tweede persoon wordt met hetzelfde doel naar Oostburg- en Aardenburg-ambacht gezonden. In de daaropvolgende dagen wordt druk over en weer gereden tussen Brugge en de kust, om de schepenen toe te laten zich een beeld te vormen van de omvang van de ramp.

Het verslag van deze activiteiten werd nauwkeurig opgetekend in de kasselrijrekening van het Brugse Vrije, wellicht de best gedocumenteerde bron voor de Sint-Elisabethsvloed van 1404 in Vlaanderen.¹ Over laatmiddeleeuwse stormvloeden werd reeds heel wat gepubliceerd, niet het minst omdat ze een danige indruk maakten op de tijdgenoten. In haar monumentale 'stormvloedenencyclopedie' verzamelde M.K.E. Gottschalk alle bekende, in hoofdzaak verhalende bronnen betreffende stormvloeden in Vlaanderen, Nederland en Noordwest-Duitsland tot 1700.² Uit haar studie blijken duidelijke regionale verschillen inzake intensiteit en gevolgen van rampen. Dat de verklaring van deze verschillen niet louter aan fysieke omstandigheden, maar voor een groot deel aan antropogene factoren te wijten was, bleek pas later, onder meer door het onderzoek van C. Dekker en van B. Augustyn.³ Aan het meteorologisch verschijnsel 'stormvloed' – aan onze kusten een samenspel van springtij, een koudefront, lage luchtdruk, hoge windsnelheid uit het Noordwesten⁴ – kon de mens weinig veranderen, doch dit gold niet voor de schade die een stormvloed aanrichtte. Deze vaststelling heeft een dubbel gevolg voor het historisch onderzoek: enerzijds de behoefte aan interdisciplinair onderzoek van microregio's teneinde de juiste omvang van een overstromingsramp te bepalen,⁵ anderzijds het besef dat een verklaring voor de gevolgen van een dergelijke ramp enkel gevonden kan worden door een grondige analyse van de sociaal-economische en politiek-institutionele context van het waterbeheer in het algemeen en van de specifieke overstromingsramp in het bijzonder.⁶

Voor de Sint-Elisabethsvloed van 1404 ontbreekt een dergelijke analyse vooralsnog. Zeker voor de zwaar getroffen Vlaamse kustvlakte beperkt de bestaande literatuur zich tot een vaststelling van de symptomen van de ramp, zonder dat naar een verklaring wordt gezocht.⁷ Teneinde hiertoe een bijdrage te leveren, willen we in dit artikel wijzen op enkele fundamentele problemen waarmee de waterstaat in de Vlaamse kustvlakte rond 1400 te kampen had, problemen die vaak pas zichtbaar werden op crisismomenten, zoals de ramp van 1404. Daarom belichten we eerst kort hoe de verschillende overheden en inwoners van het getroffen gebied reageerden op de ramp. Deze reactie laat zien hoe het waterbeheer in de Vlaamse kustvlakte georganiseerd was, en welke actoren en belangengroepen daarbij betrokken waren. Door vervolgens de investeringen te analyseren die het gevolg waren van de overstromingen, trachten we ook duidelijkheid te scheppen in het kostenplaatje van de ramp, waarbij we ons tevens de vraag dienen te stellen wie nu

1 Algemeen Rijksarchief Brussel (ARA), Rekenkamers (RK), inv. nr. 42528, f. 21 r en verder. Alle bedragen in dit artikel zijn uitgedrukt in 'pond groten Vlaams' (lb. gr.); waarbij 1 lb. gr. = 240 penningen (d.) groten of kortweg groten, en 1 lb. gr. = 12 lb. parisis. De in het Brugse Vrije gehanteerde oppervlakte-maat was het 'gemet' dat driehonderd roeden omvatte en ongeveer overeenstemt met 0,44 hectare.

2 Gottschalk, *Stormvloeden en rivieroverstromingen in Nederland*.

3 Dekker, 'Tussen twee vloeden'; Augustyn, *Zeespiegelrijzing*.

4 Augustyn, *Zeespiegelrijzing*, 154.

5 Vgl. de bijdragen van onder meer A. Lehouck en N. Vanslebrouck in dit themanummer.

6 Thoen en Soens, 'Van landschapsge-schiedenis naar ecologische geschiedenis'.

7 Gottschalk, *Historische geografie van westelijke Zeeuws-Vlaanderen*, I; Dept, 'Etude critique'.

1. Het in 1404 verdrinken stadje IJzendijke zoals afgebeeld op de Grote of Heraldische Kaart van het Brugse Vrije door Pieter Pourbus (1561-1571) (Brugge, Stadsarchief).

Rampenbestrijding anno 1404

De overstromingsramp vond plaats in de nacht van 18 op 19 november of in de ochtend van 19 november 1404.¹⁰ De enige tijdgenoot die een beschrijving van de stormvloed geeft, is de anonieme auteur van de *Flandria Generosa* C. Hij spreekt over een opeenvolging van drie vloedgetijden, waarbij het water door tegenwind niet kon terugstromen, en werd opgestuwd tegen de dijken.¹¹

Algemeen gesproken veroorzaakte de stormvloed in het Brugse Vrije dijkdoorbraken en overstromingen in het Braakmangebied, waar ondermeer de stadjes IJzendijke en Hughevliet voorgoed verloren gingen, op de eilanden Wulpen en Cadzand, langs het Zwin en langs de Noordzeekust tot Oostende. Op basis van de herziening van de belastingsleutel – het zogenaamde ‘Transport’ – van het graafschap Vlaanderen in 1408, raamde B. Augustyn het landverlies alleen al langs de Noordzeekust op 3025 hectare.¹² Hoewel dit getal ons inziens eerder gezien moet worden als het cumulatief resultaat van een kwart eeuw overstromingen en duinverstuivingen, geeft het toch ook een idee van de omvang van de schade.

Zodra duidelijk werd dat her en der water over en door duinen en dijken brak, kwam ook de reactie op gang. Op basis van de rekeningen van de kasselrij, de wateringen en enkele kleine stadjes, kunnen we de verschillende actoren onderscheiden die vroeg of laat betrokken werden bij het letterlijk en figuurlijk indijken van de ramp.¹³

- *het ‘dijkleger’*. Zodra de ernst van de situatie duidelijk werd, werd het zogenaamde dijkleger opgeroepen: gealarmeerd door het luiden van klokken of het rondgaan van een trompetter in de steden, dienden de omwonenden zich naar de dijken te begeven en hulp te bieden.¹⁴
- *de wateringen*. Centraal in de waterstaatsorganisatie in de Vlaamse kustvlakte stonden de waterschappen, in het Brugse Vrije *wateringen* genaamd. Georganiseerd als verenigingen van grondbezitters, waren zij verantwoordelijk voor planning, financiering en uitvoering van alle werken. Het waterbeheer in de Vlaamse kustvlakte rond 1404 was sterk versnipperd: in het Brugse Vrije alleen al traden naast een vijftiental grotere *wateringen* die vooral gesitueerd waren op ouder cultuurland, vele tientallen kleine en middelgrote polders en wateringen onafhankelijk van elkaar op. Zij betaalden uiteindelijk alle kosten, ook voor de werkers van het eerste uur, en wel door middel van een grondbelasting of *geschot*. In hun strijd tegen het water vonden ze meestal een bondgenoot in de lokale overheid, met name de kasselrij van het Brugse Vrije. De vraag wie wat diende te betalen, leidde dan weer tot hoog oplopende disputen tussen wateringen onderling, en vooral ook met kleine stadjes zoals Oostende en Biervliet.
- *de kasselrij van het Brugse Vrije*. De kasselrijen waren in de late Middeleeuwen de belangrijkste juridische en bestuurlijke onderverdelingen van het graafschap

⁸ Vergelijk diverse bijdragen in het themanummer: ‘De Nieuwe Waterstaatsgeschiedenis’, *Holland. Historisch Tijdschrift* 36 (2004) 3; Van Cruyningen, ‘Wederopbouw Vrije van Sluis’.

⁹ Zie ook Augustyn, *Zeespiegelrijzing*, 170-171.

¹⁰ Zie de kasselrijrekening in noot en Gottschalk, *Stormvloeden en rivieroverstromingen in Nederland*, 7-12. De verhalende bronnen gaan in hoofdzaak terug op de kroniek van Jean Brandon, monnik van Ten Duinen en de *Flandria Generosa* C (zie infra).

¹¹ De Smet, ‘Catalogus et chronica principum Flandriae’, I, 249. Zie ook: ‘Flandria Generosa C’.

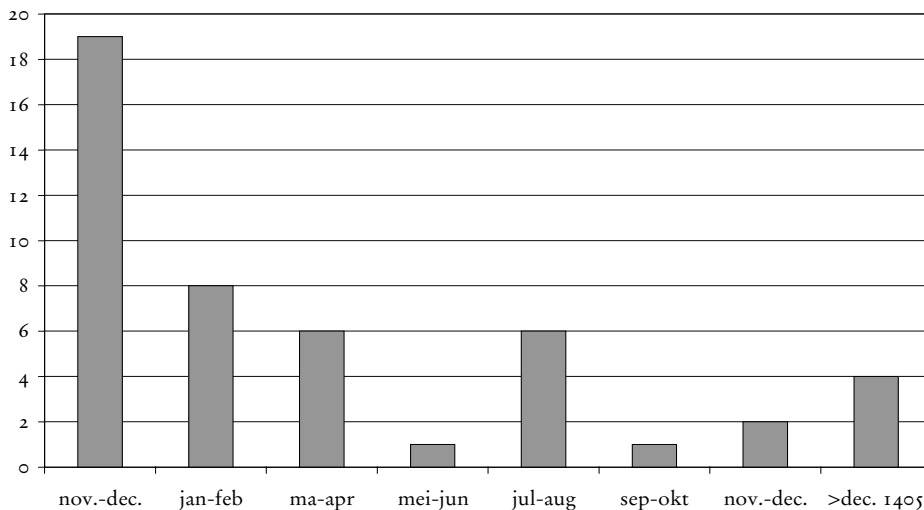
¹² Augustyn, *Zeespiegelrijzing*, 325-330.

¹³ Naast de kasselrijrekening (zie noot), gaat het in de eerste plaats om de stadsrekeningen van Biervliet (ARA, RK, inv. nr. 32061); Blankenberge (ARA, RK, inv. nr. 32150); Brugge (Stadsarchief Brugge, reeks 216); Damme (ARA, RK, inv. nr. 33553); Hoeke (ARA, RK, inv. nr. 35674); Monnikerede (ARA, RK, inv. nr. 36396); Nieuwpoort (ARA, RK, inv. nr. 36709); Oostende (ARA, RK, inv. nr. 37240); Sint-Anna-ter-Muiden (ARA, RK, inv. nr. 36549); voor de rekeningen van wateringen zie noot.

¹⁴ Van de Ven, *Leefbaar laagland*, 58-59.

Vlaanderen, met aan het hoofd meestal schepenen en een grafelijke baljuw. De kasselrijschepenen bezaten de 'superintendentie' of het administratieve en juridische toezicht op de watering en het waterbeheer. De schepenen van het Brugse Vrije werden door de graaf van Vlaanderen voor het leven aangesteld, en waren vaak telgen uit de meest vooraanstaande families in de regio. De Sint-Elisabethsvloed van 1404 noopte de schepenen van het Brugse Vrije tot intense activiteit, zoals blijkt uit figuur 1, waarin alle reizen, inspecties en vergaderingen van schepenen die direct verband houden met de overstroming worden uitgezet.

Figuur 1. opdrachten van schepenen van het Brugse Vrije ten gevolge van de Sint-Elisabethsvloed van 1404 (bron: ARA, RK, inv. nrs. 42528-42529)

Vaak in nauwe samenwerking met de stad Brugge zorgde de kasselrij voor de inspectie van de schade, de mobilisering van het dijkleger, het ter plaatse brengen van contant geld en proviand, het vonnissen van disputen met betrekking tot de financiering van de werken, het uitwerken van een algemene regeling voor de pachters in het betrokken gebied over pachtreductie voor gronden die overstroomd waren met zout water, en tenslotte het uitwerken van herbedijgingsplannen. De kasselrij fungeerde ook als tussenschakel naar het grafelijk gezag en zond daartoe meermaals een delegatie naar gravin Margaretha van Male (op 23 november en opnieuw op 7 januari) en de centrale rechtbank van het graafschap, de Raad van Vlaanderen (op 23 januari). Belangrijk is dat de kasselrij van het Brugse Vrije in deze periode structureel *nooit* financieel tussen beide kwam in de waterstaat, ook niet na grote overstromingsrampen zoals de Sint-Elisabethsvloed. De uiteenlopende belangen van de bestuurders én de bevolking van de kasselrij, die ook heel wat hoger gelegen zandige gronden omvatte, lieten dergelijke tussenkomsten niet toe. Hooguit werden enkele leningen toegekend aan noodlijdende watering, die echter wel dienden te worden terugbetaald.

- *de stad Brugge*. Als draaischijf van de internationale maritieme handel, had de stad Brugge grote belangstelling voor de toestand van het waterwegennet in haar onmiddellijke omgeving. Samen met het grote buitensteeds grondbezit van haar poorters, verklaart dit waarom de stad zo nauw betrokken was bij het waterbeheer op het platteland. In wat men zou kunnen beschouwen als een toepassing van het bekende adagium *no taxation without representation*, wist Brugge in 1380 van graaf Lodewijk van Male het privilege te verkrijgen om in elke watering van het Brugse Vrije een eigen bestuurder aan te stellen. De stad ging ervan uit dat als haar poorters waterstaatslasten dienden te betalen, zij ook recht hadden op vertegenwoordiging in het bestuur van de watering.¹⁵ De facto zou dit echter enkel gebeuren in enkele grote watering vlak bij de stad. Net als het Brugse Vrije zou de stad Brugge in 1404 ook enkele noodleningen

¹⁵ Rijksarchief Gent, oorkonden Saint-Genois, inv. nr. 23, verleend op 18 juni 1380.

- verstrekken.
- *de kleine steden*. Het twintigtal kleine tot zeer kleine stadjes in het Brugse Vrije vormde juridische en bestuurlijke enclaves in de kasselrij, en waren bijgevolg ook volledig op zichzelf aangewezen voor de eigen beveiliging tegen het water. De Sint-Elisabethsvloed van 1404 trof vooral Oostende en Biervliet. Reeds op 23 november zond Oostende zijn baljuw en een burgemeester naar de gravin om toestemming te krijgen voor de heffing van een uitzonderlijke hoofdelijke belasting van honderd pond groten op haar inwoners, teneinde de schade aan de dijken te kunnen financieren. Zoals steeds na overstromingen, leidde het dijkherstel ook na de Sint-Elisabethsvloed van 1404 tot hoogoplopende conflicten tussen de stadjes en de hen omringende wateringen.
 - *de graven van Vlaanderen*. De Sint-Elisabethsvloed van 1404 vond plaats tijdens de regering van gravin Margaretha van Male, die van de dood van haar echtgenoot hertog Filips de Stoute op 27 april 1404 tot haar eigen overlijden in maart 1405 zelf het grafelijk gezag in Vlaanderen uitoefende. In de veertiende en vijftiende eeuw mengden de Vlaamse graven zich nog slechts zelden rechtstreeks in de waterstaat van de kustvlakte. Hun tussenkomsten steunden op twee pijlers. Allereerst waren er de duinen langs de Noordzeekust, die behoorden tot het grafelijk domein en door de graven als opbrengstgebied werden verpacht. Door overbegrazing maar ook door het uitzetten van konijnen waren de duinen en de aangrenzende dijken sterk beschadigd. Opmerkelijk is dat op 5 november 1404, amper twee weken voor de ramp, het Brugse Vrije de baljuw van Brugge nog gewaarschuwd had dat indien er niets gedaan werd aan de konijnen, de gevolgen bij overstroming wel eens rampzalig zouden kunnen zijn. Een tweede grafelijk prerogatief steunde op het fameuze ‘abandonrecht’, het recht van een grondbezitter die niet langer wilde of kon betalen voor de waterstaatslasten om zijn land op te geven, om dus letterlijk en figuurlijk de spade in de dijk te steken. Dergelijke verlaten gronden kwamen in principe toe aan de graaf van Vlaanderen, vermoedelijk krachtens het zogenaamde ‘wildernisregaal’. In de late Middeleeuwen stond de graaf in de regel zijn recht op deze gronden af aan derden, ‘voorleggers’, ‘inleggers’ of kortweg ‘leggers’ genaamd. Dit waren de personen die binnen een bepaald gebied, meestal een watering, het geld voor de noodzakelijke werken voorschoten, de werken leidden en de kosten vervolgens verdeelden over alle grondbezitters. Als beloning verkregen zij dan alle grond waarvoor eigenaars niet konden of wilden betalen. De gebruikte onteigeningsprocedures waren zoals gebruikelijk in waterstaatsaangelegenheden uitermate streng: de grondbelasting diende binnen de veertien dagen betaald te worden. Gebeurde dit niet, dan werden de desbetreffende gronden in beslag genomen. Veel tijd om aan contant geld te komen, was er dus niet.

In het spanningsveld tussen alle bovenvermelde actoren, elk met zijn eigen belangen en objectieven, diende dan een herstelplan uitgewerkt te worden. Gravin Margaretha beperkte zich in eerste instantie tot het sturen van een brief, die op 24 november Brugge bereikte, en waarin zij net als alle staatshoofden vandaag de dag haar medeleven uitdrukte met de getroffen gebieden. Tevens stelde zij een soort trojka van grafelijke commissarissen aan, die samen met de stad Brugge en de kasselrij van het Brugse Vrije de gepaste maatregelen dienden te nemen. In eerste instantie ging het om de baljuw van Brugge en Jan de Visch, heer van de Capelle, grafelijk raadsheer en voormalig souverain-baljuw van Vlaanderen (27 januari 1386-10 oktober 1390). De keuze van deze Jan de Visch was niet zonder belang. De Visch stamde uit een typische ambtenarenfamilie uit het zuidwesten van het graafschap, die al sinds het einde van de dertiende eeuw in dienst van de Vlaamse graven stond en op die manier een opmerkelijke klim op de sociale ladder realiseerde. Tot zijn dood in de slag bij Othée in 1408 toonde hij steeds een bijzondere interesse in het kustgebied, getuige de door hem in 1398 herbedijkte Kapellepolder onmiddellijk ten noorden van Boekhoute.¹⁶ Daarnaast was hij één van de personen die ook in de jaren voor 1404 reeds als ‘legger’ was opgetreden, in 1395 bijvoorbeeld in Zuidzande op het eiland Kadzand en in de Oude Yevenewatering in

¹⁶ Gottschalk, *De Vier Ambachten en het land van Saafinge in de Middeleeuwen*, 361-362.

2. Het samenleven van landbouw en handel in de Vlaamse kustvlakte: koeien op de stadswallen van Damme (foto: T. Soens).

Oostburg-ambacht, waar hij de functie van ‘legger’ van de Gentse Sint-Pietersabdij had overgekocht. Leggers als de heer van de Kapelle waren in de eerste plaats mensen met nauwe connecties in de vorstelijke administratie. Wel associeerden ze zich vaak met lokale grondbezittende elites, waardoor net als bij de bedijkingscompagnieën uit de Nieuwe Tijden een combinatie ontstond van terreinkennis, economische macht en politieke connecties.¹⁷ Gezien de financiële belangen die de heer van de Kapelle in het getroffen gebied had, was zijn aanstelling tot legger dus zeker geen neutrale keuze.

Voor het zwaarst getroffen gebied, IJzendijke, werd op 9 december 1404 een eerste vergadering belegd met de algemene vergaderingen van de watering van Oostburg- en IJzendijke-ambacht, schepenen van Brugge en het Brugse Vrije en grafelijk commissaris van de Kapelle. Dit leidde tot de aanstelling van weer een nieuwe commissie van vijf personen, en plannen voor een dijk tussen Gaternisse en IJzendijke. In het voorjaar van 1405 volgden dan nog soortgelijke vergaderingen, ook voor het gebied langs de ‘Ware’ in Aardenburg-ambacht.

De financiering

Elk gebied, groot of klein, diende in principe in te staan voor de financiering van de waterstaat op het eigen grondgebied, binnen het kader van de polders en watering, waarbij elke landeigenaar in de kustvlakte dus bijdroeg in de kosten naar rato van de grootte van zijn grondbezit. Alleen in de eerste dagen na de ramp werden zoals gezegd zowel door de kasselrij van het Brugse Vrije als door de stad Brugge contant geld en proviand ter plaatse gestuurd om het werkvolk te betalen – elk honderd pond groten Vlaams – onder de vorm van een lening.¹⁸ Tevens verzocht het Brugse Vrije aan de grote abdijen die grond bezaten in het oostelijk deel van het Brugse Vrije om eveneens een lening toe te staan. Na veel getouwtrek leenden de Gentse abdijen Sint-Baafs en Sint-Pieters respectievelijk honderd en vijfenzeventig pond groten Vlaams, exact de helft van wat oorspronkelijk gevraagd was. De abdij van Affligem in het hertogdom Brabant beloofde achttien pond groten Vlaams (zestig ‘nobels’) te lenen, in plaats van de gevraagde vijftig pond groten. In Biervliet schold de Naamse cisterciënzerabdij van Grandpré een deel van de haar verschuldigde grondrente kwijt, in totaal vijf pond veertien schellingen groten.¹⁹ Let wel: het gaat hierbij om noodhulp, die bovendien door de betrokken watering werd terugbetaald.²⁰ Het grafelijk gezag ten slotte kwam evenmin financieel tussenbeide, laat staan dat gravin Margaretha of haar zoon Jan zonder Vrees als re-

¹⁷ Zie het lopend onderzoek van Piet van Cruyningen (Wageningen Universiteit en Research Centrum) ter zake.

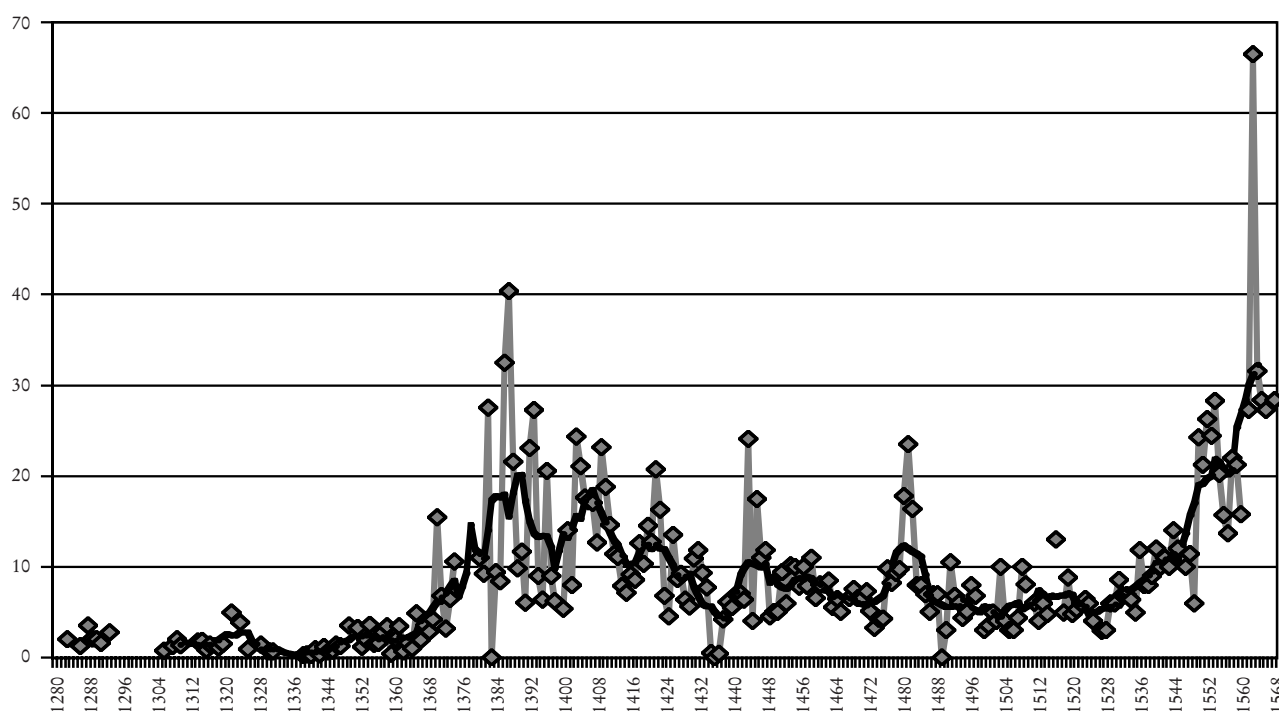
¹⁸ Kasselrijrekening Brugse Vrije 1404-1405, ARA, RK, inv. nr. 42528, f. 68 r.

¹⁹ Stadsrekening Biervliet 1405-1406, ARA, RK, inv. nr. 32062.

²⁰ Gottschalk, *Historische geografie westelijk Zeewuvs-Vlaanderen*, I, 203.

actie op de Sint-Elisabethsvloed van 1404 een algemene zeewerende dijk langs de Vlaamse kustvlakte zouden hebben laten aanleggen – de zogenaamde Graafjansdijk – zoals in de literatuur nog vaak wordt beweerd.²¹ Wel zouden de Vlaamse graven in de loop van de vijftiende en zestiende eeuw steeds vaker trachten de kosten voor dijk aanleg en – herstel over een zo groot mogelijk gebied te verdelen, met zeer wisselend succes, en vooral wanneer de eigen financiële belangen op het spel stonden.²²

Figuur 2. betaling van waterstaatslasten door het Brugse Sint-Janshospitaal in de Oude Yevenewatering (penningen groten Vlaams per gemet, absolute cijfers en voortschrijdend gemiddelde) (bron: Brugge, archief van het Openbaar Centrum voor Maatschappelijk Welzijn, Sint-Janshospitaal, G2-G304)

21 Verhulst, *Landbouw en landschap in Middeleeuws Vlaanderen*, 63. De oudste vermelding van dit toponiem in de bronnen dateert echter uit het begin van de zestiende eeuw, toen gesproken werd over een dijk “die hertooghe Jan ghemact heeft” in de Vier Ambachten, tussen Bentille en Boekhoute – een dijk die echter reeds vóór 1400 bestond: Gotschalk, *Historische geografie westelijk Zeuws-Vlaanderen*, I, p. 205; De Kraker, ‘Grote landdijk van de Vier Ambachten 1494-1586’, 187.

22 De Kraker, *Landschap uit balans*, 301-350.

23 De chronologisch meest nabijge rekeningen zijn: Moerkerke Noord-over-de-Lieve en Lapscheure 1405-1406 (Rijksarchief Brugge (RAB), Watering Moerkerke Noord-over-de-Lieve, inv. nr. 46); Blankenbergse watering 1407-1408 (RAB, Watering Blankenberge, inv. nr. 333); Oude Yevene 1407-1408 (Rijksarchief Gent (RAG), Fonds Sint-Pietersabdij, I, rekeningen, inv. nr. 1512, f. 142-151).

24 Zie de bijdrage van A. Lehouck in dit themanummer.

De financiële gevolgen van de Sint-Elisabethsvloed dienen dan ook in de eerste plaats te worden becijferd aan de hand van de investeringen van de wateringen. Aangezien voor het jaar 1404 geen enkele rekening van een Vlaamse watering bewaard werd,²³ dienen we ons daarvoor te beroepen op rekeningen van kerkelijke instellingen, waarin vermeld wordt wat zij jaar na jaar betaalden aan de wateringen. Een van de best bewaarde bronnenreeksen is de reeks rekeningen van het Brugse Sint-Janshospitaal, dat in de polderstreek van het Brugse Vrije ongeveer 1080 hectare grond bezat, verspreid over meer dan dertig verschillende wateringen. Figuur 2 geeft de evolutie weer van de betalingen van dit hospitaal aan de Oude Yevenewatering in Oostburgambacht gedurende een kleine drie eeuwen, van 1280 tot 1570. In deze watering, die ook elders in dit themanummer aan bod komt, bezat het Sint-Janshospitaal in 1399 46,2 hectare grond, een oppervlakte die in de loop van de vijftiende en zestiende eeuw nauwelijks meer wijzigde.

In de Oude Yevenewatering betekende de Sint-Elisabethsvloed van 1404 de aanzet tot een tweede golf van hoge investeringen, amper vijftien jaar na een eerste hoogtepunt in de kosten rond 1388-1389, toen in het gebied een nieuwe dijk werd aangelegd als bescherming tegen het water van de Braakman.²⁴ Rekening houdend met het feit dat een boekjaar van het hospitaal steeds begon en eindigde rond 1 mei, zien we dat van 1404 tot 1408 steeds meer dan vijftien groten Vlaams per gemet van 0,44 hectare werd betaald, en dat pas in 1416 de kosten terug minder dan tien groten per gemet bedroegen. Figuur 2 leert ons vooral dat de Sint-Elisabethsvloed

van 1404 niet als een geïsoleerd gegeven beschouwd mag worden: in het hele laatste kwart van de veertiende eeuw en het eerste kwart van de vijftiende eeuw waren de waterstaatslasten in de Oude Yevenewatering significant hoger dan in de periodes ervoor en erna. Van 1383 tot en met 1410 zou door het Sint-Janshospitaal maar liefst tien maal een geschoot worden betaald van meer dan twintig groten per gemet, met een uitschieter van 40,4 groten in 1388. Tot 1552 zou nog slechts drie maal een geschoot boven de twintig groten per gemet betaald worden, met name in 1423, 1445 en 1483. Gemiddeld gezien werd van 1379 tot en met 1427 steeds tien groten of meer per gemet betaald, wat eveneens uitzonderlijk hoog was. Directe aanleiding voor deze spectaculaire stijging van de waterstaatskosten in de Oude Yevenewatering, maar vermoedelijk ook op heel wat andere plaatsen in Zeeuws-Vlaanderen, was de uitbreiding van de Braakman in deze periode, die bij elke stormvloed – 1375-1376, 1394, 1404, 1421, 1424 – meer land opslokte. Op figuur 2 lijken de waterschapslasten na 1530 eveneens sterk te stijgen, doch voor die periode moeten we rekening houden met een sterke muntontwaarding van de Vlaamse groot. Indien we de betalingen van het Sint-Janshospitaal zouden omzetten naar graanprijzen of daglonen, zouden we merken dat ook in de zestiende eeuw nooit meer zoveel werd geïnvesteerd als in de jaren rond 1400.

De gronden in de Oude Yevene maakten echter nog geen vijf procent uit van het hospitaalbezit in de polderstreek van het Brugse Vrije. Aangezien lang niet alle gebieden even zwaar getroffen werden, en er dus ook lang niet overal even hoge investeringen nodig waren, kon er voor een grootgrondbezitter als het Brugse Sint-Janshospitaal een zeker compensatie-effect optreden, waarbij hoge investeringen in het ene gebied gecompenseerd werden door minder hoge uitgaven elders. Zo is het wellicht geen toeval dat hetzelfde Sint-Janshospitaal in het boekjaar 1404-1405 géén uitgaven verrichtte voor waterstaatslasten in de Blankenbergse watering, waar het leeuwendeel van haar bezittingen gesitueerd was.²⁵ Maar in de Oude Yevenewatering, en wellicht in een groot deel van het oudere cultuurland in de Vlaamse kustvlakte, was op het einde van de veertiende eeuw het kleingrondbezit nog dominant: niet minder dan achtentachtig procent van de grondbezitters in de Oude Yevenewatering bezat eind veertiende eeuw minder dan vijf hectare grond in de watering.²⁶ Beschikten deze kleine eigenaars, van wie we kunnen vermoeden dat het voor een groot deel zelfstandige boeren waren die zelf de eigen grond bewerkten, over de mogelijkheden om de verhoogde investeringen in waterstaat te dragen? Bij gebrek aan individuele boekhoudingen van landbouwers is een analyse op microniveau uitgesloten. Uit andere bronnen weten we wel dat sinds het einde van de dertiende eeuw de schuldenlast van zelfstandige polderboeren behoorlijk opliep.²⁷

Een hypothetische en daarom aanvechtbare berekening laat zien dat het kostenplaatje van de Sint-Elisabethsvloed voor een kleine boer in de Oude Yevenewatering hoog kon oplopen. *For the sake of argument* veronderstellen we dat onze kleine boer enkel tarwe verbouwde. De fysische netto-opbrengst – dit is de opbrengst min het zaaizaad²⁸ – van tarwe in het Brugse Vrije schommelde rond het begin van de vijftiende eeuw ruwweg tussen de duizend en de zestienhonderd liter per hectare.²⁹ Bij integrale verkoop van de oogst kon een hectare tarwe in 1404, een jaar met eerder gematigde tarweprijzen, voor de producent netto 238 tot 381 groten Vlaams opleveren.³⁰ Een geschoot van 24,3 groten per gemet of 55,3 groten per hectare vertegenwoordigde dan vijftien tot drieëntwintig procent van de netto fysische opbrengst. Het is echter een illusie te veronderstellen dat onze boer uit Oostburg-ambacht zijn volledige oogst op de markt bracht: dergelijke kleine boeren waren juist in de eerste plaats gericht op zelfvoorziening, en reserveerden het grootste deel van hun productie voor eigen consumptie! Waterschapslasten dienden betaald te worden uit het kleine deel van de productie dat wel te gelde kon worden gemaakt, en om die 55,3 groten per hectare te betalen, diende in 1404 dan 232 liter tarwe verkocht te worden – voldoende om een volwassen persoon te voeden gedurende het grootste deel van het jaar! Zonder twijfel was niet elke grondbezitter in staat dit bedrag te betalen, laat staan tien oogsten op een totaal van achtentwintig het equivalent van meer dan tweehonderd liter tarwe te moeten afdragen.

25 Rekening Sint-Janshospitaal 1404-1405, Brugge, OCMW-archief, SJH, inv. nr. G 88.

26 Soens, 'Het waterschap en de mythe van democratie in het Ancien Régime', 47.

27 Thoen en Soens, 'Appauvrissement et endettement dans le monde rural'.

28 Thoen, *Landbouweconomie en bevolking in Vlaanderen gedurende de late Middeleeuwen en het begin van de Moderne Tijden*, II, 817.

Figuur 3. betaling van waterstaatslasten in de Oude Yevenewatering door het Brugse Sint-Janshospitaal, nominaal en omgezet in liter tarwe (bron: zie figuur 2 en Verhulst, 'Prijzen')

<i>Boekjaar</i>	<i>geschot (d.groten VI. Per hectare)</i>	<i>geschot (liter tarwe)</i>	<i>jaartal</i>	<i>geschot (d.groten VI. Per hectare)</i>	<i>geschot (liter tarwe)</i>
1383	62,5	210,9	1398	20,3	102,9
1384	0,0	0,0	1399	14,0	50,3
1385	21,4	58,5	1400		
1386	19,0	51,2	1401	12,1	33,6
1387	73,8	259,1	1402	31,8	84,2
1388	91,8	272,2	1403	18,2	89,4
1389	49,0	120,5	1404	55,3	232,0
1390	22,3	75,4	1405	47,9	222,9
1391	26,6	106,4	1406	40,1	140,9
1392	13,7	87,0	1407	39,2	114,2
1393	52,6	237,9	1408	38,7	82,1
1394	61,9	343,7	1409	28,7	69,6
1395	20,5	78,2	1410	52,6	220,7
1396	14,4	48,7			
1397	46,8	230,1	<i>gemiddelde</i>	36,1	134,2

De situatie werd bovendien nog desastreuzer wanneer het bedrijf van onze kleine boer gesitueerd was midden in het overstroomde gebied, waarbij mogelijk een deel van de oogst van 1404 verloren ging, en bovendien het land met zout water overspoeld werd, waardoor meteen ook de oogst voor de volgende jaren in gevaar werd gebracht. Dat ook de Gentse opstand van 1379 tot 1385 en Engelse *raids* op de Vlaamse kustvlakte begin vijftiende eeuw het oostelijk deel van het Brugse Vrije teisterden, bracht de solvabiliteit van een kleine boer in de Oude Yevene mogelijk finaal in het gedrang. Als gevolg van al deze omstandigheden konden zelfstandige boeren vermoedelijk steeds minder concurreren met pachtboeren, die beter gewapend waren tegen dergelijke calamiteiten, en zowel bij overstroming als oorlogsverwoestingen vermindering van de pacht prijs konden krijgen. De zelfstandige boeren daarentegen dienden de waterstaatslasten te blijven betalen en ook alle herstellingen steeds zelf te financieren. Het grootste deel van de kleine grondbezitters in de Oude Yevenewatering zou dan ook verdwijnen in de loop van de vijftiende en zestiende eeuw.³¹

Particularisme en solidariteit inzake waterbeheer

Met de Sint-Elisabethsvloed van 1404 werd de waterstaat in de Vlaamse kustvlakte geconfronteerd met de beperkingen die eigen waren aan een systeem van strikt lokale financiering. Gezien de hoge kosten van de waterstaat begin vijftiende eeuw zal het ons niet verwonderen dat de zwaarst getroffen gebieden na de ramp op zoek gingen naar hulp om de schade te herstellen of herhaling te voorkomen. Dit leidde onvermijdelijk tot conflicten en gerechtelijke procedures, zowel op lokaal vlak tussen watering en onderling of tussen watering en kleine stadjes, als op regionaal vlak tussen de belangrijkste politieke krachten in het graafschap Vlaanderen. Reeds op 27 november 1404 kwam op initiatief van de stad Brugge en de kasselrij van het Brugse Vrije te Brugge een vergadering bijeen van de Vier Leden van het graafschap, in aanwezigheid van een vertegenwoordiger van de gravin. Het college van de Vier Leden was het belangrijkste politieke overlegorgaan in het graafschap Vlaanderen, en bestond, naast Brugge en het Vrije nog uit de steden Gent en Ieper. Brugge en het Vrije ijverden voor een algemene belasting in het graafschap om de kosten van de Sint-Elisabethsvloed te helpen dragen, doch daarvoor was de toestemming van alle vier de Leden noodzakelijk. Dat was echter niet naar de zin van Gent en Ieper. Gent voerde aan dat gebieden in de eigen invloedssfeer, met

²⁹ Mertens, *Laat-middeleeuwse landbouweconomie*, 77-79.

³⁰ Gemiddelde tarweprijs van 41 groten per hoet van 172 liter: Verhulst, 'Prijzen van granen, boter en kaas te Brugge', 34.

³¹ Soens, 'Het waterschap en de mythe van democratie in het Ancien Régime', 47.

Figuur 4. disputen en procesvoering in de nasleep van de Sint-Elisabethsvloed (bron: RAB, inv. nr. 42528, f. 22 v-23 r (nr. 1;3); inv. nr. 42529, f. 15 v-26 r (nr. 4-9); RAG, Raad van Vlaanderen, inv. nr. 2335, f. 144 v-145 v (nr. 10); Prevenier, *Handelingen*, 346-347 (nr. 2))

Nr.	Begindatum	Partij1	Partij2	Voorwerp
1	1404/11/23	stad Oostende	watering Serwoutermansambacht	dichten dijkdoorbraak bij Oostende
2	1404/11/27	Brugge & Brugse Vrije	Gent & Ieper	algemene bijdrage graafschap Vlaanderen in de kosten van de overstroming
3	1405/01/20	watering Oude Yevene	watering Groede	bijdrage van Groede aan de Oude Yevene
4	1405/07/01	parochies Oostburg-ambacht	andere parochies Oostburg-ambacht	ongelijke verdeling schade in Oostburg-ambacht
5	1405/07/22	Roekeloze-polder, Klerks-polder (omgeving Knokke)	twee andere polders	financiering nieuwe dijk
6	1405/08/03	watering Oude Yevene	watering Gaternisse	Financiering nieuwe dijk IJzendijke-ambacht
7	1405/09/15	watering Groede	polders Goedtijd en Jan Jacobszone	contributie partij 2 aan nieuwe zeedijk Groede
8	1405/11/29	watering van Volkaartsgote	Boudin Butspolder en Vagevierspolder	gemeenmaking waterstaatskosten
9	1406/02/15	watering Maldegem	poorters Brugge	betaling geschot voor buitensteeds grondbezit
10	voor 1406/10/11	stad Lombardzijde	Abdij Oudenburg	dijkherstel polder tussen Nieuwpoort en Lombardzijde

87

name de Vier Ambachten en het Waasland, evenzeer getroffen waren, en zag dan ook geen enkele reden om iets te betalen voor de schade in het Brugse Vrije. Brugge en het Vrije concludeerden dan ook “dat zij gheenem troost en hadden an de andre Leden” en het initiatief stierf een stille dood.³²

Op lokaal vlak onderhandelden een aantal watering en polders over gemeenschappelijke initiatieven, en zelfs over een volledige fusie. In het geval van de polders Volkaartsgote, Vagevier en Boudin Buts, op de westelijke oever van het Zwin, zou het uiteindelijk ook effectief tot een dergelijke fusie komen, zij het vermoedelijk pas in het tweede kwart van de vijftiende eeuw. In 1425 trachtten de drie polders nog aan te sluiten bij de veel grotere watering van Reigarsvliet, doch deze hield de boot af uit vrees voor de kosten verbonden aan het onderhoud van de zeedijken van deze polders.³³ Een dergelijke afwijzende houding ten opzichte van een eenmaking van dijkonderhoud vormde een rode draad in de relaties tussen de watering en begin vijftiende eeuw. Wateringen aarzelden daarbij niet om vanuit een als dusdanig gepercipieerd eigenbelang weinig coherente standpunten te vertolken: zo zien we in januari 1405 de Oude Yevene-watering trachten om van de watering Groede een evenredige bijdrage in de kosten van een nieuwe zeedijk te verkrijgen, maar in augustus de haar opgelegde bijdrage voor een zeedijk ten behoeve van Gaternisse in IJzendijke-ambacht aanvechten. In de rangen van de grondbezitters, die samenkwamen op de algemene vergaderingen van de watering en, werd het verzet tegen dergelijke initiatieven vaak geleid door stedelingen, uit hoofde van hun buitensteeds grondbezit: zo waren het begin 1406 de poorters van Brugge die protesteerden tegen de heffing van een geschot in het ambacht Maldegem om de Waardijk in Aardenburg-ambacht te helpen herstellen.

De hevigste conflicten over geld werden echter niet tussen watering en onderling uitgevochten, maar tussen watering en kleine steden. Na de Sint-Elisabethsvloed liepen vooral in en rond Oostende de gemoederen hoog op. Na een eerdere overstroming op Sint-Vincentiusnacht – 21 op 22 januari – 1394 was een groot deel van het oude stadsgedeelte overstroomd. Een jaar later, in 1395, verkreeg Oostende ter compensatie gebiedsuitbreiding naar het binnenland met circa 121 hectare grond. Daarbij werd de stad ook verantwoordelijk voor het onderhoud van een ‘hoge en lange’ dijk die vijf jaar eerder was aangelegd.³⁴ Door de Sint-Elisabethsvloed van 1404 was nu een gat geslagen in deze dijk, ten westen van de stad, waarna zowel Oostende als de naburige watering van ‘Serwoutermansambacht’ tracht-

³² Prevenier, *Handelingen Leden en Staten van Vlaanderen*, 346-347.

³³ Coornaert, *Knokke en het Zwin*, 46.

³⁴ Gilliodts-Van Severen, *Coutumes des Pays et Comté de Flandre. Quartier de Bruges*, 40-45.

3. De juridische component van de waterstaat: schepenvonniss in een proces tussen de watering van Moerkerke Zuid-over-de-Lieve en de abdij van Spermalie, 12 december 1330 (Archief van het Grootseminarie te Brugge, Abdij Spermalie, inv. nr. 587).

[illegible]

ten de kosten voor de herstelling van zich af te schuiven. Reeds op zondag 23 november zond Oostende een deputatie naar de algemene vergadering van de watering, blijkbaar zonder veel resultaat, want diezelfde dag nog werd ook naar de gravin, Margaretha van Male, een gezant gestuurd om toelating te krijgen tot het heffen van een uitzonderlijke hoofdelijke belasting teneinde de dijk te herstellen.³⁵ De toelating kwam er, doch Oostende hoopte nog steeds om de werken op de watering te kunnen afschuiven. De stad wendde zich dan ook tot de stad Brugge en het Brugse Vrije, die op 11 december het gat in de dijk kwamen inspecteren. De daaropvolgende weken werd in aanwezigheid van de baljuw van Brugge en de grafelijke gezant Jan de Visch gepoogd tot een akkoord te komen.³⁶ De uitkomst van deze onderhandelingen is niet bewaard, doch blijkens de rekeningen was het de stad Oostende die effectief het gat liet dichten en daartoe een extra belasting van honderd pond groten Vlaams op haar inwoners hief. Met dit geld liet Oostende de beschadigde dijk over een totale lengte van 652 meter herstellen. De hoogte van deze dijk wordt niet vermeld, doch had in vergelijking met andere laatmiddeleeuwse zeedijken een relatief smalle basis (15,3 meter) en een relatief brede kruin (5,7 meter), waardoor hij ofwel eerder laag ofwel eerder steil moet zijn geweest.³⁷ Wel werd de dijk al verstevigd met rijshout, dat uit de moerasachtige gebieden bij Watten in Frans-Vlaanderen diende te worden aangevoerd – relatief ver weg, waardoor de transportkosten de aankooprijzen overstegen. Het rijshout werd eenvoudigweg ‘gepoot’ in de dijk, mogelijk vormde het dan een soort primitieve vlechttuin. Er is ook sprake van stro dat dan mogelijk als vulling gebruikt werd.³⁸ Hoewel het herstel van deze dijk natuurlijk ook het achterland van de stad aang-ing, maakte de watering Serwoutermansambacht geen of weinig extra kosten ten gevolge van de Sint-Elisabethsvloed: blijkens de rekeningen van het Brugse Sint-Janshospitaal daalde de grondbelasting in Serwoutermansambacht van vijf groten per gemet in 1403 naar 3,6 groten in 1404, 2,2 groten in 1405 en één groot in 1406. Ook in de daaropvolgende eeuwen zou de watering van Serwoutermansambacht zich blijven beroepen op het akkoord van 1395 waarin de stad Oostende zich verbonden had de dijk ten eeuwige dage te blijven onderhouden. Tijdens de vijftiende en zestiende eeuw volgden verschillende processen, waarin Oostende aanvankelijk het onderspit zou blijven delven, tot uiteindelijk na de stormvloed van 1530 en 1532 door tussenkomst van de centrale vorstelijke administratie de watering verplicht werd een bijdrage te leveren.³⁹ De algemene tendens in de late Middeleeuwen blijft duidelijk: gebieden waar de schade groot was, pleitten voor een eenmaking van de kosten over een zo groot mogelijk gebied, minder zwaar getroffen gebieden verzetten zich daar met hand en tand tegen. Resultaat was dat eigenlijk nergens structurele maatregelen werden genomen inzake de financiering van de waterstaat.

35 Stadsrekening Oostende 1404-1405, ARA, RK, inv. nr. 37240, f. 4 v; f. 13 r.

36 Kasselrijrekening Brugse Vrije 1404-1405, ARA, RK, inv. nr. 42528, f. 22 v.

37 Stadsrekening Oostende 1404-1405, ARA, RK, inv. nr. 37240, f. 13 v; vergelijk: Augustyn, *Zeespiegelrijzing*, 176. Gegevens voor Oostende betreffen de onbebouwde dijkdelen.

38 Stadsrekening Oostende 1404-1405, ARA, RK, inv. nr. 37240, f. 17 v.

39 Rekeningen dijkherstel Oostende 1533-1535, ARA, RK, inv. nrs. 27797 en 27798; zie ook Debaere, *Stedenatlas. Oostende*, 38-41.

Besluit

De Sint-Elisabethsvloed van 1404 laat zien hoezeer de waterstaat één van de pijlers van de kustsamenleving is. De fundamentele opgave voor het laatmiddeleeuwse waterbeheer was daarbij het vinden van een evenwicht tussen lokale autonomie en een voldoende brede financieringsbasis, met name voor het onderhoud van de zeedijken. Dit evenwicht diende gezocht te worden in het spanningsveld tussen wateringen, steden, kasselrijen en grafelijke ambtenaren, elk met hun eigen drijfveren en belangen. Daarbij waren het de wateringen en voor een deel de kuststeden die elk afzonderlijk instonden voor de uitvoering en de financiering van alle werken. De getroffen wateringen gingen de *challenge* die de stormvloed bood niet uit de weg, en investeerden hoge bedragen in het dijkherstel. Belangrijk daarbij is dat de Sint-Elisabethsvloed van 1404 duidelijk géén geïsoleerde gebeurtenis was, maar slechts één schakel in een veel groter geheel. In het laatste kwart van de veertiende eeuw en de eerste helft van de vijftiende eeuw werd in vele gebieden een zware inspanning geleverd op het vlak van de waterstaat. De draagkracht van de kustmaatschappij, waar kleine tot middelgrote boeren-eigenaars nog dominant waren, werd daarbij ernstig op de proef gesteld. In combinatie met economische moeilijkheden en politieke onrust waren de overstromingen wellicht catastrofaal voor heel wat kleine boeren in deze periode. Door de risicospreiding inherent aan grootgrondbezit was dit voor deze sociale groep dan weer veel minder het geval. Het beleid inzake waterstaat kan dan ook pas ten volle begrepen worden als men rekening houdt met de strategieën en handelingen van alle betrokken actoren. Afhankelijk of men kijkt vanuit het perspectief van de kleine boer die alweer een hoge grondbelasting moest betalen, dan wel vanuit het perspectief van een investeerder die in de herbedijkingen de kans zag om zijn grondbezit uit te bouwen, kan de eindbalans wel heel verschillend zijn.